

УДК 930. 1:303.446.4

Віталій Андреев*

**ЛИСТИ С. БОРОВОГО ДО М. САБАШНИКОВА:
З ІСТОРІЇ КНИГИ «ЕВРЕЙСКАЯ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКАЯ
КОЛОНИЗАЦИЯ В СТАРОЙ РОССИИ. ПОЛИТИКА, ИДЕОЛОГИЯ,
ХОЗЯЙСТВО, БЫТ. ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ» (М., 1928)**

У статті йдеться про науковий спадок визначного єврейського/одеського історика Саула Яковича Борового. Зокрема про його книгу «Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика – идеология – быт. По архивным материалам» (М., 1928). Крім того, вперше публікуються 5 листів С. Борового до відомого московського книговидавця М. Сабашникова, що зберігаються в Науково-дослідницькому відділі рукописів Російської державної бібліотеки (м. Москва). В листах молодого історика міститься маловідома інформація щодо історії виходу в світ та мотивацій написання однієї з кращих його монографій.

***Ключові слова:** С. Боровий, М. Сабашников, єврейська землеробська колонізація, історіографія, листи.*

Саул Якович Боровий (1903–1989) – визначний єврейський історик. Його перу належить близько двохсот праць, більшість з яких присвячено історії південноукраїнського регіону. С. Боровий був в першу чергу спеціалістом з історії Південної України ХІХ ст., хоча широта наукових зацікавлень та енциклопедичність знань вченого були вражаючими і не обмежувалися лише зазначеною тематикою. Він є автором цілої низки талановито написаних, цікавих робіт з історії та історіографії єврейського народу на території України, українського та запорозького козацтва, історії Хмельниччини, українсько-єврейських стосунків, економічної історії Росії та України, книгознавства, історії бібліотечної справи, архівістики, історії культури, пушкіністики, краєзнавства і тощо, які не втратили своєї наукової вартості та актуальності й сьогодні.

* Доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Незважаючи на високу дослідницьку активність і продуктивність, за своє життя вчений не тішився увагою історіографії, саме тому його не можна назвати загальновідомим – ім'я історика відносимо до «істориків другого плану», до «незаслужено забутих». За радянських часів С. Боровий, будучи науковцем «номер один» в Одеському інституті народного господарства, зазнав цькування в пресі, звільнення з роботи, безробіття, вилучення владою з наукового обігу його творів. Лише останнім часом, вже після смерті вченого, його творча спадщина починає отримувати належні оцінки фахівців та поступово все більше й більше притягує увагу серйозних дослідників і видавців на батьківщині.

Народився С. Боровий 12 листопада (30 жовтня за старим стилем) 1903 р. в Одесі. Саме з цим містом були пов'язані життя та творчість ученого. Початкову освіту він отримав вдома. Навчався майбутній науковець у комерційному училищі Гохмана, на юридичному факультеті Одеського гуманітарного інституту (з 1921 р. – Інститут народного господарства) (1920–1924), в Одеському Археологічному інституті (1920–1922), в аспірантурі при Одеській центральній науковій бібліотеці (науковий керівник член-кореспондент АН СРСР С.Л. Рубінштейн) (1926–1929). У 1930 р. С. Боровий захистив кандидатську дисертацію «Наукова бібліотека в сучасних умовах», а в 1940 р. докторську – «Исследование по истории евреев на Украине XVI–XVII вв.». Володів кількома мовами – ідіш, іврит, російська, українська, польська, німецька, англійська, французька, латина.

З 1920 р. С. Боровий працював в Одеській публічній бібліотеці. Педагогічну діяльність розпочав 1929 р. З 1934 по 1977 р. викладав курс «Історія народного господарства» в Одеському кредитно-економічному інституті. 1941 р., з початком радянсько-німецької війни, разом з професорсько-викладацьким складом Одеського кредитно-економічного інституту був евакуйований в Самарканд. В 1941–1944 рр. викладав в місцевому Інституті народного господарства, в евакуйованих Московському та Ленінградському планових

інститутах, в Ленінградській академії мистецтв. 1944 р., після повернення в Одесу, читав лекції в Одеському кредитно-економічному інституті та Одеському педагогічному інституті. У 1953–1954 рр., після звільнення з Кредитно-економічного інституту за часів боротьби з «безродними космополітами», працював в Одеській науковій бібліотеці ім. М. Горького, консультантом-бібліографом. Крім того, в 1920-их історик був співробітником Українського інституту книгознавства в Києві та Єввідділу інституту білоруської культури в Мінську.

Ученому впродовж життя довелося бути членом багатьох наукових товариств та комісій. Так, він працював у Комісії концентрації та розробки історично-революційних архівів, Історичній комісії при Євсекторі Інституту народної освіти в Одесі, Одеській краєзнавчій комісії, Самаркандській обласній комісії з історії війни, секції з економічної історії науково-технічної ради Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, очолював Пушкінську комісію Одеського будинку вчених, Одеського українського бібліологічного товариства в Києві, Товариства розповсюдження політичних та наукових знань тощо.

1975 р. у зв'язку з виходом на пенсію, С. Боровий перейшов на посаду професора-консультанта Одеського кредитно-економічного інституту. 1978 р. переїхав до Москви. Разом з дружиною він мешкав в одному з новопобудованих районів столиці де писав свої спогади (вийшли друком 1993 р.). Незважаючи на переїзд в Москву С. Боровий не поривав зв'язків з Одесою. Кожного року, влітку сімейство Борових відпочивало на дачі біля моря. Помер Саул Якович 1989 р. в Одесі, проживши довге і повне подіями життя [1].

У цій публікації пропонуємо 5 листів С. Борового до М. Сабашникова^{***}, що зберігаються в Науково-дослідницькому відділі рукописів Російської державної

^{***} **Сабашников Михайло Васильович** (1871–1943) – відомий московський книговидавець та просвітник. Народився в родині крупного комерсанта та золотопромисловця. 1896 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. З того ж року промисловець (співвласник Любимівського цукрового заводу), член правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків. У 1891 р.,

бібліотеки (м. Москва), фонд 261 «Издательство М. и С. Сабашниковых». В листах ще молодого, на той час, одеського історика до відомого московського книговидавця міститься цікава інформація щодо історії виходу в світ та мотивацій написання однієї з кращих монографій вченого – «Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика – идеология – быт. По архивным материалам» [2].

Протягом всього наукового життя С. Боровий зберігав свої дослідницькі уподобання – історія євреїв на Півдні України. Працюючи над її дослідженням, з другої половини 1920-х рр. він почав активно розробляти архівні джерела в Одесі та Києві – документи фонду єврейських колоній канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, архіву «попечительного» комітету поселенців південного краю Росії та справи, що зберігалися в архівах Новоросійського генерал-губернатора та Одеського градоначальника. Одночасно дослідник спирався на монументальну працю В. Нікітіна «Евреи-земледельцы» [3].

1928 р. побачила світ перша монографія вченого «Еврейская земледельческая колонизация в старой России». До книги виявив інтерес відомий та авторитетний російський книговидавець М.В. Сабашников. За матеріальної підтримки міжнародної єврейської організації «Джойнт» та рекомендацією історика С.В. Бахрушина, спеціаліста з колонізації Сибіру, роботу було видано. Монографію прихильно зустріла критика, вона отримала

разом із братом Сергієм, створив видавничу фірму, яка 1897 р. отримала офіційну назву «Издательство М. и С. Сабашниковых». Із самого початку видавничої діяльності брати Сабашникови ставили перед собою не комерційні, а просвітницькі цілі. Саме це видавництво випускало відомі серії – «Памятники мировой литературы», «Страны, века и народы», «Пушкинская библиотека», «Ломоносовская библиотека», «История», «Богатства России», «Труды Психиатрической клиники МГУ», «Русские пропилеи», «Записки прошлого» тощо. За час існування світ побачило більше 600 книг (загальний тираж – 1,5 млн.). Видання Сабашникових відрізнялися високим рівнем видавничої культури та художнього оформлення, вони ретельно готувалися провідними вченими, перекладачами та супроводжувалися ґрунтовними науковими коментарями. Після Жовтневої революції видавництво націоналізовано не було й проіснувало до 1930 р. Після закриття відновило свою діяльність як кооперативна артіль «Север» і проіснувало до 1934 р. М. Сабашников працював у ній відповідальним редактором і завідувачем редакційною частиною. В 1935–1941 рр. – редактор кооперативної артілі «Сотрудник». Похований у Москві на Новодівичому кладовищі (Див. : Белов С. В. Книгоиздатели Сабашниковы. – М., 1974. – 176 с. ; Сабашников М. В. Воспоминания. – М., 1988. – 511 с. ; Сабашников М. В. Записки Михаила Васильевича Сабашникова / Под общ. ред. А. Л. Паниной. – М., 1995. – 590 с.).

цілу низку позитивних відгуків і рецензій від вітчизняних та зарубіжних фахівців. Так, одним з перших «на Заході», на книгу С. Борового відгукнувся своєю рецензією відомий польсько-єврейський історик Е. Рінгельблом який дав «Еврейской земледельческой колонизации» надзвичайно високу оцінку [5, с. 151-152].

Досліджуючи єврейську землеробську колонізацію С. Боровий почав з аналізу змісту і значення різноманітних державних проектів стосовно єврейської реформи. Особливу увагу він приділив проектам литовського губернатора Фрізеля, «Записке» Г. Державіна та єврейському проекту Н. Ноткіна відмітивши, що саме в цих документах Новоросія виступає як імовірний район розселення євреїв [2, с. 20-24]. Окремо історик зупинився на причинах колонізації. На його думку основними серед них були – державний інтерес, що передбачав збільшення платіжної здатності єврейського населення, колонізація вільних земель та розвантаження окремих районів від «зайвих» євреїв з метою охорони населення від «єврейської експлуатації». Окрему увагу С. Боровий приділив зовнішній історії – перебігу подій колонізації. Втім, він подав і глибокий аналіз «внутрішнього» життя колоністів. Так, вивчаючи чотири хвилі переселення євреїв, він розглянув такі явища, як соціальна диференціація колоністів, господарська забезпеченість, побутові умови, втеча в міста, релігійне життя колоній тощо [2, с. 22].

Велика кількість нових, вдало підібраних та професійно опрацьованих архівних джерел надала можливість С. Боровому, відтворити яскраву, живу та повчальну картину історії єврейських колоній у Південній Україні на початковому, найбільш трагічному етапі їх існування (перша половина XIX ст.). «Еврейская земледельческая колонизация» С. Борового й сьогодні має доволі високу наукову вартість та заслуговує на перевидання, тим більше що зараз вона є бібліографічною рідкістю.

В роботі та запропонованих листах відчувається те, що їх авторство належить саме єврейському історику. Так, помітно, що книгу було написано в

першу чергу для єврейської інтелігенції. Вчений, досліджуючи історію євреїв взагалі і, зокрема, єврейської землеробської колонізації, брав за основу територіальний принцип своєрідності місцевої історії. Тут велике значення має саме територія – переміщення євреїв через багато цивілізацій і те, що вони повинні акумулювати весь попередній досвід минулого та сучасного свого народу, його спадщину. Адже у євреїв завжди існує певний територіальний центр, який постійно переміщується – спочатку це Вавилон, за ним Іспанія, згодом Східна Європа, пізніше СРСР, США та Ізраїль. Лише усвідомивши досвід усіх територіальних центрів, євреї можуть протистояти новим деструктивним силам і не тільки вижити, а й суттєво сприяти виконанню своєї месіанської цілі, допомогти окреслити людству дорогу до прогресу [4, с. 327-328].

Отже, С. Боровий сповнений оптимізму щодо позитивного досвіду історії єврейських землеробських колоній та у прогнозах їх майбутнього. Невипадково він завершує свою монографію підкреслюючи, що колонії не загинули, а ні у важких умовах початкового етапу колонізації, а ні в роки громадянської війни та погромів і довели свою життєздатність та право на краще майбутнє [2, с. 197]. Учений сподівався, що через певний час майбутній дослідник: «...встретится с иными людьми и иной обстановкой. Там будет рассказано не о царской России, придумывающей «планы окончательной реформы», а об обращении к производительному земледельческому труду вымирающего местечкового еврейства; о безвозмездно отведенных земельных фондах и т. д.; не об отдельных «прожектерах» и жертвователях, а о широком общественном порыве, и, наконец, не о еврее, жертве выселений, спасающемся от кантонистского набора, фискального гнета и т. д., а о сознательно приобщающемся к трудовой жизни новом еврее, пережившем грандиозные общественные сдвиги и революции» [2, с. 198].

Листи публікуються зі збереженням мовних та граматичних особливостей авторського тексту.

Листи С.Я. Борового до М.В. Сабашникова

№1

Одесса, 24.05.1927

Высокоуважаемый Михаил Васильевич,

одновременно с этим письмом посылаю двумя бандеролями 2 экземпляра рукописи «Еврейской земледельческой колонизации», получение которых очень прошу подтвердить.

Позволяю себе напомнить, данное мне обещание, что эта книга будет издана под Вашей фирмой (а не как «Издание Автора»).

Буду ждать сообщения о получении разрешения Главлита.

Посылаю 2 фотографии (к стр. 183 рукописи), если достаточна одна – благоволите вернуть вторую.

С совершенным уважением

С. Боровой

Одесса

Воровского, № 9

Российская государственная библиотека. Научно-исследовательский отдел рукописей (РГБ. НИОР). – Ф. 261. – К. 2. – Ед. хр. 9. – Л. 1.

№2

Одесса, 31.VIII.1927

Многоуважаемый Михаил Васильевич.

Возвращая сейчас третью партию гранок, позволяю себе несколько, вероятно ненужных, замечаний. «Колонизацию», очевидно, в ближайшие дни начнут верстать. Я хотел бы, что бы было обращено внимание на «оформление» книги, в смысле бумаги, шпонов и т.д. Тоже – насчет обложки (конечно, наборной). Нельзя было бы прислать ее в оттиске «утверждение».

Удачно ли получились клише с фотоснимка (я им очень дорожу, так как это редчайшая гравюра, может быть уникам)?

Если можно, то прошу послать мне книгу отдельными листами (в несколько партий) по мере сверстывания.

С глубоким уважением

С. Боровой

РГБ. НИОР. – Ф. 26. – К. 2. – Ед. хр. 92. – Л. 2–3.

№3

Одесса, 1.XII.1927

Многоуважаемый Михаил Васильевич,
сегодня, наконец, получил пять экземпляров книги.

Очень прошу Вашего распоряжения о немедленной отправке мне почтовой посылкой 29 экземпляров книги (10 экземпляров сверх обусловленных в договоре, я прошу записать на мой счет). Мне очень важно, из деловых соображений, возможно скорее разослать свою книгу различным лицам и учреждениям.

Вы уже вероятно, сами распорядились разослать мою книгу по редакциям. Мне кажется, что есть смысл послать книгу в редакцию газеты «Известия». И совершенно необходимо послать «Колонизацию» в редакцию еврейской газеты «Эмес» и «Трибуна еврейской общественности» (издаются в Москве).

Я же, из своих экземпляров, посылаю книгу в ряд других еврейских изданий. Послали ли Вы книги в «Агро-Джойнт»?

С совершенным уважением

С. Боровой

Воровского № 9, кв.1

РГБ. НИОР. – Ф. 261. – К. 2. – Ед. хр. 92. – Л. 4.

№4

Одесса, 31.VIII.1928

Многоуважаемый Михаил Васильевич,

посылаю, как было условлено, несколько выписок из рецензий на «Колонизацию». Это далеко не все и не лучшее, что было написано о моей книге, но пока у меня под рукой других материалов нет.

Позволяю себе повторить просьбу: прорекламить меня на обложках ваших изданий, особенно, если возможно, общеинтересных. Моя книга рассчитана на широкие круги еврейской интеллигенции, а она – это не секрет – главный сейчас ценитель «лучших традиций русской литературы».

С совершенным уважением

Предан Вам

С. Боровой

РГБ. НИОР. – Ф. 261. – К. 2. – Ед. хр. 92. – Л. 5.

№5

Одесса, 5.VI.1929

Многоуважаемый Михаил Васильевич,

у меня к Вам настоятельная просьба: распорядитесь выслать мне 10-15 экземпляров моей «Колонизации».

В последнее время на ряд просьб (от отдельных ученых и редакций из-за границы) выслать книгу – я должен был отвечать отказом, так как у меня нет ни одного лишнего экземпляра. В течение этого года появился целый ряд рецензий на мою книгу (весьма лестных), главным образом, за границей.

Оттиск одной рецензии я Вам недавно послал. Вероятно, Вы ее получили своевременно. Как мне известно, в ближайшее время появится еще пара рецензий.

Есть ли у Вас сведения, сколько продано экземпляров «Колонизации» (Кстати, мне недавно жаловались из Минска, что ее нельзя там найти)? Учинен ли какой-нибудь расчет с «Джойнтом» и могу ли я лично рассчитывать на что-нибудь в течение ближайшей «пяtilетки»?

Я бы Вас очень просил ответить мне на эти, очень занимающие меня, вопросы и поторопиться, если можно, с высылкой книг.

С совершенным уважением

С. Боровой

Одесса

ул. Воровского, № 9, кв.1.

РГБ. НИОР. – Ф. 261. – К.2. – Ед. хр. 92. – Л. 6.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев В. Саул Боровий: єврейський вектор історії України / В. Андреев, Н. Чермошенцева. – Херсон–Нікополь : СПД Фельдман О.О., 2010. – 191 с.
2. Боровой С. Я. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам / С. Я. Боровой. – М. : Издательство М. и С. Сабашниковых, 1928. – 200 с.
3. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы / В. Н. Никитин. – СПб, 1887. – 692 с.
4. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 480 с.
5. Соколянський М. Некролог при житті / М. Соколянський. – Одесса : Optimum. – 2003. – 180 с.

В статтє идет речь о научном наследии выдающегося еврейского/одесского историка Саула Яковлевича Борового. В частности о его книге «Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика – идеология – быт. По архивным материалам» (М., 1928). Кроме того, впервые публикуются 5 писем С. Борового к известному московскому книгоиздателю М. Сабашникову, которые хранятся в Научно-исследовательском отделе рукописей Российской государственной библиотеки (г. Москва). В письмах молодого историка содержится интересная информация об истории выхода в свет и мотивациях написания одной из лучших его монографий.

Ключевые слова: С. Боровой, М. Сабашников, еврейская земледельческая колонизация, историография, письма.

This article is devoted to the analysis of the scientific heritage of prominent Jewish/Odessa historian Saul Jakovich Borovoy. In particular his book «Jewish agricultural colonization in old Russia. Politics, ideology, agriculture, household. Based on archive materials»(M., 1928). In addition, the for the first time 5 letters from S. Borovoy to Moscow's famous publisher M. Sabashnikov were published, they are stored in the Research Scientific Department of Manuscripts, Russian State Library. In the letters of young historian we can find interesting information concerning the history of the publication and the motivations for writing one of his best monographs.

Keywords: S. Borovoy, M. Sabashnikov, Jewish agricultural colonization, historiography, letters.